

Hajj: The Charter of Identity for Islamic Denominations and a Social Capital for Muslims

Mohammad Hassan Elahimanesh¹

Mohammad Ali Rashadi²

(Received on: 2020-06-15; Accepted on: 2020-11-10)

Abstract

Islam, with its global reach, aims to spread its revitalizing teachings worldwide, and for this purpose, it requires various instruments and resources. The Quran describes the Kaaba as the House of God, a place offering safety, guidance, and a constitution for humanity's spiritual and worldly affairs. Given its significance, Hajj can play a crucial role in shaping the identity of Islamic denominations. In this article, we define identity and explore its dimensions—doctrinal, ritual, commitment, and attachment—highlighting the historical context from the second and third centuries AH and the practices of early scholars. We examine Hajj rituals across different Islamic denominations, focusing on shared principles that strengthen religious identity, enhance social capital, foster collective actions, and reinforce beliefs and values. Additionally, we explore the global dimensions of Hajj and how this unique practice can foster communicative, jurisprudential, and moral unity among Muslims.

Keywords: Hajj, charter, identity, Islamic denominations, Muslims.

1. Assistant Professor, Department of Political Science, Islamic Azad University of Qom, Qom, Iran (corresponding author).
Email: mhelahimanesh50@gmail.com

2. PhD student, Political Science, Islamic Azad University of Qom, Qom, Iran. Email: alirashidi@gmail.com

حج، منشور هویت بخشی مذاهب اسلامی و پایگاه سرمایه اجتماعی مسلمانان

محمدحسن الهی منش^۱

محمدعلی رشادی^۲

[تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۳/۲۶؛ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۸/۲۰]

چکیده

دین مبین اسلام با دعوت جهانی خود، مدعی گسترش این آیین حیات بخش به سراسر جهان است و در این راستا نیازمند ابزار و امکاناتی است. خانه خدا در قرآن کریم، خانه‌ای برای تمام انسان‌ها معرفی شده است که در آن امنیت، هدایت و قوام دین و دنیای انسان‌ها وجود دارد. به نظر می‌رسد حج با توجه به ظرفیت‌هایش می‌تواند در هویت بخشی مذاهب اسلامی تأثیر بسزایی داشته باشد. در این نوشتار با تعریفی از «هویت»، شمول مفهوم هویت در چهار بعد «اعتقادی»، «مناسکی»، «تعهدی» و «تعلقی» بررسی می‌شود و به پیشینه تقریب از قرن دوم و سوم به بعد و سیره عالمان سلف اشاره شده است. سپس به موضوع مناسک حج بین مذاهب اسلامی پرداخته شده است و از اصول مشترکی یاد می‌شود که منجر به تعمیق و تقویت مبانی و انگیزه‌های هویت دینی، تقویت سرمایه اجتماعی، رفتارها و کنش‌های جمعی، ساختار شکن بودن مناسک، تلاش برای تقویت باورها و ارزش‌های مشترک و افزایش همدلی و شکوفایی اخلاقی بین مسلمانان شده‌اند. در مقدمه کوشیده شده است برخی از ابعاد جهانی حج که می‌تواند در بهره‌برداری از ظرفیت‌های این فریضه بی‌بدیل برای همگرایی ارتباطی، فقهی و اخلاقی وحدت بخش مناسک حج مؤثر باشد، بررسی گردد.

کلیدواژه‌ها: حج، منشور، هویت، مذاهب اسلامی، مسلمانان.

۱. استادیار گروه علوم سیاسی، دانشگاه آزاد اسلامی قم، قم، ایران (نویسنده مسئول) mhelahimanes50@gmail.com

۲. دانشجوی دکتری علوم سیاسی، دانشگاه آزاد اسلامی قم، قم، ایران alirashidi@gmail.com

مقدمه

وحدت و همبستگی میان مسلمانان و لزوم فعالیت و تلاش در راه مصالح امت اسلامی، یکی از مسائل بسیار مهم و اساسی و از امور بدیهی کتاب و سنت و مورد نظر شارع مقدس و سفارش مؤکد ائمه معصومین (ع) و از آرزوهای شیرین و دیرین امت اسلامی است. با این وجود در طول تاریخ اختلاف، کینه و کدورت، جنگ و نزاع فرقه‌ای، شبهه افکنی و تحریف‌هایی وجود دارد که کوشیده‌اند تعصب و لعن و تکفیر و تفسیق را بین مسلمانان رواج دهند و مردم جهان را به این دین الهی بدبین کنند. ناگفته پیداست در شرایط کنونی که دشمنان قسم خورده مسلمانان با تمام قدرت هجمه‌ای گسترده و بی‌رحمانه را علیه اسلام و مسلمانان در سراسر جهان برنامه‌ریزی و اجرا می‌کنند، وحدت و همبستگی میان مسلمانان از اهمیت و ضرورتی دوچندان برخوردار است.

حج با تکیه بر عناصر مشترک هویتی مسلمانان و تقویت و تعمیق آنها، تفاوت‌های فرهنگی و مرزهای جغرافیایی را از بین می‌برد تا همه مسلمانان را با ملاک هویتی جدیدی در مفهوم متعالی امت اسلامی منسجم کند؛ به عبارت دیگر حج از مناسک و آیین مذهبی در جایگاه نمادی برای مرزبندی اجتماعی استفاده می‌کند و مسلمانان را متوجه این ویژگی و ملاک هویتی می‌کند (کوهن، ۱۳۹۰: ص ۱۰۷).

با توجه به گستردگی تأثیر حج بر افراد و جامعه اسلامی، این پژوهش با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی و با تکیه بر ابزار فیش برداری و بهره‌جستن از منابع اصلی و کتابخانه‌ای، تأثیر حج بر هویت جوامع و مذاهب اسلامی را با تقریری نو بررسی می‌کند. پرسش اصلی تحقیق این است که آیا از حج می‌توان در جایگاه مکان و محلی برای هویت‌یابی، معرفی و شناخت مذاهب اسلامی بهره جست؟ حج چه تأثیری بر منشور هویت مذاهب اسلامی و همدلی مسلمانان دارد؟ و در نهایت اینکه چگونه می‌توان با استفاده از این ظرفیت و هویت و چیستی مذاهب اسلامی به نزدیک شدن و ایجاد وحدت، برادری، همدلی و تقرب مذاهب اسلامی دست یافت؟

چارچوب نظری و ادبیات موضوعی

در باب حج و مذاهب اسلامی، پژوهش‌های مختلفی در داخل کشور نگاشته شده است که بیان‌کننده آرا و اندیشه‌های متفاوت درباره آن موضوع است و می‌تواند منابع باارزشی در هدایت تحقیق و کمک به جنبه‌هایی فراهم کند که کمتر مورد توجه قرار گرفته‌اند؛ از جمله:

۱. صالحی (۱۳۷۸) در پژوهشی با عنوان «نقش حج در تقریب مذاهب اسلامی از دید امام خمینی (قدس سره)» با مهم‌دانستن نقش حج در تقریب مذاهب اسلامی، کوشیده است با تبیین اندیشه و آرا و بیانات حضرت امام خمینی، به نقش حج در این باره اشاره کند و با اشاره به یکسان بودن شیوه و انجام اعمال حج از نظر مذاهب گوناگون و تنها اختلاف در برخی از فروع و جزئیاتش، به موارد اختلاف میان مذاهب اسلامی اشاره می‌کند. مناسک حج در این تحقیق، راهی به سوی انسجام همگانی ملت‌های اسلامی دانسته شده است که در پرتوی مناسک حج عملی می‌گردد.

۲. محمدی و همکاران (۱۳۹۴) در پژوهشی با عنوان «ظرفیت‌های درونی اسلام در تقویت همبستگی مذاهب اسلامی با تمرکز بر نقش حج در جهان اسلام» با بهره‌جستن از منابع اصلی و روش کتابخانه‌ای، درصدد بیان این مطلب هستند که اسلام از چه ظرفیت‌های درونی برای ایجاد و تقویت همبستگی برخوردار است؟ حج در این تحقیق، ممتازترین ظرفیت برای برقراری همگرایی سیاسی و فرهنگی و ایجاد فضایی اخلاق‌مدار میان مذاهب اسلامی معرفی شده است.

۳. حیدری (۱۳۹۷) در پژوهشی با عنوان «حج عامل هویت‌یابی مسلمانان و جامعه اسلامی» با بهره‌جستن از منابع اصلی و روش کتابخانه‌ای (توصیفی - تحلیلی)، به دنبال بیان کارکردهای فرهنگی حج در تقویت هویت فرهنگی مسلمانان است. این تحقیق، زنده‌کردن و تقویت برخی از اعمال و مبانی اسلام را در پرتوی مناسک حج کارگشا و سازنده می‌داند.

در تبیین اهداف تحقیق می‌توان گفت پژوهش حاضر اهدافی مشابه با اهداف تحقیق شماره (۳) دارد؛ زیرا تحقیق شماره (۳) همه اهداف پژوهش شماره ۱ و ۲ را در خود جای دارد؛ از این رو در تحقیق حاضر تقریر و تبیین جدیدی از یک نظریه ارائه می‌دهیم. در این نوشتار ابتدا درباره چستی هویت و تأثیر حج بر هویت بخشی مسلمانان توضیحاتی ارائه می‌شود و پس از آن دو مطلب درباره شمول مفهومی حج و کارکرد هویت بخشی آن و تأثیر فرایند حج بر افزایش سرمایه اجتماعی مسلمانان بیان می‌شود که توجیه‌کننده نظری و جهت‌دهی مباحث این مقاله است.

تأثیر حج بر هویت بخشی مسلمانان

هویت را به معنای «چه کسی بودن» آورده‌اند و به دلیل ماهیت میان‌رشته‌ای بودن موضوع، استفاده و کاربرد گسترده‌ای یافته و تعریف مفهومی آن به شدت متأثر از مکاتب و رویکردهای نظری آن است (قنبری برزبان و همتی، ۱۳۹۴: ص ۱۱۹). با تأملی در رابطه دین و هویت مشخص می‌شود میان این دو ارتباط مستقیمی برقرار است؛ به گونه‌ای که هیچ منبع فرهنگی دیگری به لحاظ تاریخی نتوانسته است در جایگاه عامل هویت‌ساز رقابت نماید. مذهب اساساً منابع شناختی، ایدئولوژیکی، جامعه‌شناختی و معنوی را برای هویت به دست می‌دهد (قنبری برزبان و همتی، ۱۳۹۴: ص ۱۱۹) و موجب تمایز میان معتقدان خود با دیگر انسان‌هایی می‌شود که به آن اعتقاد نداشته‌اند؛ به عبارت دیگر مذهب از گذشته تا کنون عامل به وجودآورنده هویت مشخص برای معتقدان خود شده است و هویت انسان‌ها با مذاهب و دین آنها شناخته می‌شود؛ مثلاً یهودی، مسیحی و مسلمان بودن یا حتی شیعه و سنی بودن افراد، هویت فرهنگی انسان‌های مختلف را به نمایش می‌گذارد.

دین افزون بر اینکه از لحاظ کارکردی عامل مهمی در روابط اجتماعی به شمار می‌آید، موجب دلگرمی، سرزندگی، نشاط و اشتیاق عمومی است (حاجیان، ۱۳۷۹: ص ۴۵). در این میان هویت مذهبی نوع خاصی از شکل‌گیری هویت است. هویت مذهبی، هویتی جمعی است که شامل عضویت در گروه‌های مذهبی، تعهد به گروه و کردارهای مرتبط با مذاهب است؛ به این معنا که افراد چگونه خود را در جایگاه یک فرد مذهبی می‌فهمند و ارزش‌ها و باورهای مذهبی و معنوی درون آن گروه‌های مذهبی را می‌پذیرد.

زمینه مذهبی همانند تمامی انواع شکل‌گیری هویت، مثل هویت قومی، سیاسی و فرهنگی، می‌تواند دریچه‌ای برای فهم بهتر جهان، فرصت‌های معاشرت برای تعداد زیادی از افراد از نسل‌های مختلف و مجموعه‌ای از اصول اساسی برای زندگی فراهم آورد. به طور کلی قدیمی‌ترین و دیرپاترین نهادی که پابندی به ارزش‌ها و ایدئولوژی‌ها را بین افراد تقویت می‌کند، مذهب است.

بر اساس پژوهشی که مؤسسه بین‌المللی نظرسنجی گالوپ (Gallup Poll) انجام داد، پس از ملیت، مذهب دومین عامل احساس هویت در جهان به شمار می‌رود؛ زیرا آیین‌ها و مذاهب گوناگون هر کدام قصد دارند پیروان خود را به شکلی ویژه به مقصدی خاص رهنمون نمایند.

مذهب به عقیده اریکسون (Erikson EH)، باورها، ارزش‌ها و اخلاقیات دینی را نه تنها پی‌ریزی می‌کند، بلکه به آنها معنا و مفهوم می‌دهد و به آنها کمک می‌کند تا با یک جهان بینی متعالی در اجتماع مؤمنان، جایگاهشان را در آن درک کنند.

گرنفیلد و مارک (Greenfield and Marks) با نظریه هویت اجتماعی به موضوع هویت مذهبی پرداخته‌اند. از نظر آنها افزایش تعاملات با گروه‌ها و تشکل‌های مذهبی از طریق مشارکت مذهبی، به شکل‌گیری هویت مذهبی و اجتماعی کمک می‌نماید و هویت مذهبی انسان‌ها را ارتقا می‌بخشد.

بر این اساس، تمپلتون و دیگران (Templeton et al) هویت مذهبی را به منزله هویت جمعی و هویت معنوی را به منزله هویت فردی مطرح می‌کنند؛ زیرا هویت معنوی دارای ویژگی‌های خاص فرد است؛ درحالی‌که هویت مذهبی، هویتی است جمعی، چراکه افراد آن معتقدند بخشی از یک جمع مذهبی هستند و هویتشان می‌تواند بر اساس پذیرش باورها، اعتقادات و نظام ارزشی و کردار و رفتار مرتبط با آن مذهب تغییر کند. بنابراین جمع و اجتماع در شکل‌گیری و هویت‌سازی نقش مهم و کلیدی را ایفا می‌کند؛ زیرا افراد و گروه‌ها تلقی‌شان از خودشان را در بستر مناسبات و همبستگی اجتماعی به دست می‌آورند.

حیدری (۱۳۹۷) معتقد است با توجه به گستردگی تأثیرگذاری کنگره عظیم حج بر افراد و جامعه اسلامی، حج عامل مهمی برای مسلمانان و جوامع اسلامی برای هویت بخشی و پابندی آنان به دین اسلام ایفا می‌کند. صادق زاده (۱۳۹۵) نیز باورمند است همه موجودیت و هستی مسلمانان، به هویت اسلامی آنان بستگی دارد. اگر مسلمانان به هویت خود توجه نداشته باشند و از معارف اصیل دین خود فاصله بگیرند، به مرور زمان به صورت انسان‌هایی بدون هویت درمی‌آیند و بازیچه سیاست‌های ابرقدرت‌ها می‌شوند. با این وجود مناسک حج و چشیدن ثمره وحدت بخش این مناسک، مسلمانان به هویت دینی و فرهنگی خود دلبستگی پیدا می‌کنند و قدردان آن می‌شوند و این مسئله باعث می‌شود برای نشر و ترویج فرهنگ خود تلاش و کوشش به عمل آورند (صادق زاده، ۱۳۹۵: ص ۳).

الف) شمول مفهومی حج و کارکرد هویت بخشی آن

همان‌طور که پیش‌تر بیان شد، اجتماع شکوهمند حج، یکی از برترین فرایض اسلام است که موجب دمیدن روح معنویت و امید میان مسلمانان می‌شود. حضور چند میلیون مسلمان در مراسم حج ابراهیمی سبب حیات امت اسلام است و به مسلمانان قدرت

می‌بخشد؛ همچنین عبادتی عظیم و جهان‌شمول و دارای منافع معنوی و اخروی است که آثار و کارکردهای مهمی برای افراد و جامعه در پی دارد و هویت بخشی به جوامع و مذاهب اسلامی بخشی از آن است. برای آشکارشدن این کارکرد حج، در ادامه تأثیر مناسک حج در رشد و گسترش چهار بعد از اقسام هویت، یعنی اعتقادی، مناسکی، تعهدی و تعلقی را بررسی می‌کنیم.

۱. بعد اعتقادی

بعد اعتقادی دربرگیرنده باورهایی است که انتظار می‌رود فرد با توجه به دین و مذهب خاص خود به آنها اعتقاد داشته باشد. به عبارت دیگر طرز برداشت‌ها و آگاهی‌هایی که حول یک مفهوم مقدس سازمان یافته است و با اثرگذاری بر کنش‌های اجتماعی، از یک سو سبب همبستگی و انسجام درون‌گروهی میان اعضای گروه می‌شود و از سوی دیگر اسباب تمایزهای برون‌گروهی را با دیگر افراد و گروه‌ها فراهم می‌آورد (رئوفی، ۱۳۸۹: ص ۱۰۵). این بعد را به سبب جایگاه والا و اهمیت بالای آن، می‌توان مهم‌ترین و اساسی‌ترین بعد هویت دانست که نقش بسزایی در هویت بخشی به گروه‌ها و افراد یک جامعه دارد.

با تأمل و درنگ در سیره پیامبر و خلفا و جانشینان معصوم (ع) در ارتباط با مسئله حج می‌توان دریافت که کنگره عظیم حج موقعیتی منحصر به فرد است که می‌توان از ظرفیت خاص و موقعیت ممتاز آن برای رسیدن به اهداف متعالی دینی بهره جست؛ همان‌طور که پیامبر (ص) توانست از این فرصت طلایی برای پیشبرد اهداف رسالتش بهره‌برد و حتی با اعزام نماینده خویش، برنامه‌های مهمی را به اجرا گذاشت.

پیامبر (ص) افزون بر معرفی فریضه حج در جایگاه بزرگ‌ترین و گسترده‌ترین فریضه الهی، به مسلمانان آموخت که باید برای شکوه و عظمت امت اسلامی از اجتماع سالیانه امت اسلامی در پرتو برپایی حج در جایگاه فرصتی استثنایی و بی‌بدیل بهره‌فراوان ببرند. ایشان

افزون بر انجام اعمال و مناسک حج یا عمره، با گفتار و کردار خویش در هر یک از سفرها نکته‌های فراوانی را با عنوان خط‌مشی مسلمانان و پایه‌های اعتقادی آنان قرار داد. ایشان به مسلمانان آموخت که چگونه باید از فرصت طلایی که به برکت خانه خداوند سبحان و تشریع حج فراهم شده است، استفاده کرد و چگونه در این مکان و در موسم حج «زندگی توحیدی» را آموخت و به تمرین پرداخت و پس از بازگشت به شهر و دیار خود آن را در اقصی نقاط جهان تحقق بخشید.

به طور کلی مهم‌ترین پیام‌هایی که پیامبر اکرم (ص) در هر یک از این سفرها بیان نمودند و پایه‌های اعتقادی هویت اسلام و مسلمین را شکل داد، عبارت‌اند از:

الف) ندای توحید و یکتاپرستی و پیام رحمت و رأفت اسلامی، در سفر اول؛

ب) برچیدن بساط بت‌پرستی و پیروزی و حاکمیت اسلام در سرزمین وحی و تحقق وعده‌های الهی، در سفر دوم؛

ج) ابلاغ اعلان برائت از مشرکین توسط امام علی (ع) در حج سال نهم هجری و مبارزه با مفاسد اعتقادی و اخلاقی، اخوت اسلامی، مساوات؛

د) حرمت جان و مال مسلمانان، دفاع از حقوق زنان، خاتمیت دین اسلام و بالأخره تعیین جانشین خود و حماسه غدیر، و سفارش به پیروی از ثقلین (قرآن و عترت) در آخرین سفر خود (ورعی، ۱۳۸۰: ص ۱۱).

۲. بعد مناسکی

بعد مناسکی عبارت است از آداب و رسوم و مراسمی که هر دین از پیروان خود انتظار دارد آنها را به جا آورد که از آن میان می‌توان به مناسک حج اشاره کرد. مناسک حج و زیارت خانه خدا با یادآوری پرسش‌های بنیادینی که برای افراد مطرح است و پاسخی که به آن پرسش‌ها می‌دهد، هویت دینی آنان را بازیابی و تثبیت می‌کند (حیدری، ۱۳۹۵: ص ۶).

مناسک حج از طریق شیوه‌هایی زائر را در پاسخ به این پرسش که آمدنم بهر چیست؟ و چه وظیفه‌ای بر عهده دارم؟ به او در شناخت هویت مذهبی یاری می‌رساند.

حج، عبادتی مناسک محور است. نخستین پدیده‌ای که افراد با آن روبرو می‌شوند و برای آنان جلب توجه می‌کند و شگفت‌انگیز است، تفاوت‌هایی است که در اعمال و عبادات شرعی و مناسکی حج میان مذاهب اسلامی مشاهده می‌کنند؛ از تفاوت در وضو، وقت نماز، اذان، اقامه، اجرا و شرایط نماز تا بستن احرام و طواف و دیگر اعمال مناسک حج. اگرچه شاکله اصل مناسک و عبادات میان تمامی مذاهب اسلامی یکسان است، تفاوت‌های جزئی که در انجام عبادات مشاهده می‌شود، برای هر تازه‌وارد پرسش برانگیز است. پرسش درباره این تفاوت‌ها و اینکه مذاهب فقهی میان مسلمانان از چه زمان و چگونه پدید آمده‌اند؟ آیا اصول اساسی اجتهاد و استنباط آنها یکسان است؟ آیا همان‌گونه که شاهد تفاوت‌هایی میان فقه اهل بیت (ع) و دیگر مذاهب هستیم، میان خود مذاهب اهل سنت هم تفاوت وجود دارد؟ تفاوت‌های فقهی مذاهب اسلامی از کجاریشه می‌گیرد و سرچشمه آن چیست؟ تمامی این پرسش‌ها که در مناسک حج انجام می‌گیرد، منجر به شکل‌گیری هویت در مذاهب می‌گردد.

۳. بعد تعهدی (فرهنگی)

سالانسیک (Salansick) تعهد را پیوند دادن فرد به اعمال و اقدامات فردی وی می‌داند. می‌توان تعهد را احساس وفاداری و احساس مسئولیت فردی تعریف کرد (احمدپور و شائی، ۱۳۷۸: ص ۲۵). بنابراین می‌توان تعهد دینی را مجموعه‌ای از عناصر شناختی نمادین و عملی دانست که میراث سنتی خاص را تشکیل می‌دهد؛ مثل رفتارها و آیین‌ها، آموزه‌ها، کتاب‌ها و تاریخ اندیشه‌ها که ریشه در فعالیت‌های اجتماعی اجتماعات دارند

یا عادات غذا خوردن، لباس پوشیدن، وضو گرفتن و نظایر آن. در واقع بعد فرهنگی، نگرش مثبت و متفاوت به میراث فرهنگی - مذهبی مسلمانان و تلاش برای حفظ و نگهداری آن است (چیت ساز قمی، ۱۳۸۳: ص ۱۹۶).

استفاده از فضای معنوی، موقعیت زمانی و مکانی و ارتباطات مردمی و وضعیت مساعد آن برای اعلام مسائل حیاتی و آموزه های رفتاری و تعهد و آگاهی مسلمین و بیداری حج گزاران، نیز به حج ویژگی خاص فرهنگی می بخشد که در تقویت و هویت یابی گروه ها و جوامع اسلامی مؤثر است.

۴. بعد تاریخی (تعلق)

منظور از آن آگاهی و دانش درباره پیشینه تاریخی دین و احساس تعلق خاطر و دلبستگی به آن است. بعد تاریخی دربرگیرنده دو مؤلفه است: اول: دانش تاریخی که به معنای آگاهی از مهم ترین حوادث و شخصیت های تاریخی است؛ دوم: تعلق خاطر تاریخی که به معنای وجود احساسات و عواطف مثبت و منفی درباره حوادث، وقایع شخصیت های مثبت و منفی آن است. این بُعد به آگاهی مشترک افراد یک جامعه یا گروه از گذشته تاریخی دین خود و احساس دلبستگی به آن و اهتمام به حفظ و زنده نگه داشتن آن دلالت می کند.

مراسم حج نیز موجب دانش و تعلق خاطر تاریخی می شود؛ زیرا در طول تاریخ اسلام سرچشمه بسیاری از تحولات ثمربخش به ویژه جنبش های آزادی خواه بوده است، تاریخ نیز گویاست که رهبران برحق خطبه های پرمحتوای خود را درباره امور مهم اسلامی و اجتماعی، در این کنگره ادا فرموده اند؛ خطبه های رسول اکرم (ص) در حجة الوداع از این نمونه است. بستر تبلیغی پیامبر (ص) طی سال های مکه بیشتر موسم حج و

اجتماع زائران بود و همچنین تبلیغات موسمی بود که زمینه گسترش اسلام را فراهم کرد که مهم‌ترین نمونه آن داستان ملاقات و پیمان مسلمانان مدینه با پیامبر (ص) بود که قبل از هجرت شبانه در منی انجام شد و آغاز هجرت آن حضرت و پیشرفت اسلام از این نقطه شروع گردید. پس از پیامبر اسلام (ص)، ائمه طاهرين (ع) برای آگاهی دادن به مردم از موسم حج بهره می‌گرفتند و آنچه را در جای دیگر امکان اعلامش نبود، در کنار خانه خدا ابلاغ می‌نمودند.

حضرت اباعبدالله الحسین (ع) نهضت حیات بخش خود در برابر ستمگری‌های بنی‌امیه را از همین نقطه آغاز کرد و نخستین سخنرانی خویش را در ایام حج ایراد نمود. ایشان هجرت الهی و جهاد مقدس و حرکت روشنگر خود به کربلا را از مکه و در یوم الترویة آغاز کرد و احرام حج را به عمره مفرده بدل نمود و راهی عراق شد تا از توطئه یزیدیان که در حرم خدا امنیت را فدای مطامع دنیوی کرده‌اند، پرده بردارد و بدین وسیله در افکار عمومی موجی آفرید تا اسلام محمدی را از اسلام اموی باز شناسد.

امام محمد باقر (ع) نیز به منظور روشنگری افکار عمومی و بیان مظلومیت اهل بیت (ع) و افشای جنایت حاکم زمان، به فرزندش امام صادق (ع) وصیت کرد از دارایی خود که بدین منظور وقف می‌نماید، مرثیه‌سرایان را بگمارند تا در سرزمین منی برای آن حضرت سوگواری و ندبه کنند؛ آورده‌اند این کار ده سال ادامه یافت. بی‌تردید این عمل بار تلخی داشت و بدین منظور موسم حج مناسب‌ترین موقعیت بوده است.

امام صادق (ع) نیز در ایام حج خیمه‌ای می‌افراشت و دانشمندان بزرگ آن روز به حضرتش شرفیاب می‌شدند و راه و روش تبلیغات مذهبی و مبارزه با مفسد فکری را از آن حضرت فرامی‌گرفتند و نیز با برخی ملحدان و مخالفان مانند ابن ابی‌العوجای دهری، در مسجد الحرام مناظره و از مبانی اسلام دفاع می‌کردند. میان صحابه و تابعین نیز نمونه فراوانی دارد؛ از جمله نقل شده است که ابوذر در زمان عثمان يك سال به

حج رفت و کنار کعبه ایستاد؛ پس روایاتی را که پیامبر برای درستی عترت خود فرموده بود، با انتقادهایی که از وضع موجود داشت، بر ملا کرد. در دوران خلفای ستمگر اموی و عباسی مسلمانان اصلاح طلب در انتظار فرارسیدن حج روزشماری می کردند تا از اجتماع مسلمانان بهره برداری کنند و برای تبلیغ دین و مبارزه با خودکامگی خلفای جور، کارهایی انجام دهند. بر اساس همین حوادث مذاهب مختلف شکل گرفت و برپایه وقایع تاریخ، اعلام موجودیت نمودند؛ از این رو حج بهترین مکان برای آگاهی و مشاهده و نمایش وقایع تاریخی است.

ب) تأثیر فرایند حج بر افزایش سرمایه اجتماعی مسلمانان

سرمایه اجتماعی آن گونه که از اسم آن پیداست، به روابط عمیق و گسترده میان افراد جامعه اشاره دارد و به همبستگی بیشتر کمک می رساند. بر این اساس دانشمندان علوم انسانی بر اهمیت این نوع سرمایه در حفظ انسجام اجتماعی تأکید دارند. بی شک سرمایه اجتماعی با مفهوم دین و دینداری بی ارتباط نیست؛ طبق تحقیقات در جوامعی که نقش دین و مذهب پررنگ تر است، بالتبع همین جوامع از سرمایه اجتماعی بالاتری برخوردارند. یکپارچگی و وحدت جامعه اسلامی یکی از مهم ترین سرمایه های اجتماعی مسلمانان است؛ هنگامی که موضوع وحدت مطرح می شود، منظور وحدت حول مشترکات مذاهب شیعه و سنی است. در طول تاریخ اسلام، مذاهب مختلف اسلامی با استفاده از اشتراک های مذهبی توانسته اند به گونه ای مسالمت آمیز با هم زندگی کنند و ارتباط عمیق و گسترده ای با هم داشته باشند؛ اما همواره دست هایی از بیرون جامعه اسلامی به دنبال ایجاد تفرقه بین سنی و شیعه بوده اند. بی شک اختلاف های بین مسلمانان نه تنها مشکلاتی ریشه ای و بنیادین نیست، بلکه در بسیاری از مبانی نظری و عمیق اسلامی دارای اشتراک نظر فراوانی هستند که با تعهد و دغدغه اتحاد و برادری میان مسلمانان به راحتی حل خواهد شد.

جمیز کلمن (۱۹۶۶) (James Coleman) معتقد است سرمایه اجتماعی منبعی برای کنش افراد است. عقل و شرع اقتضا می‌کنند که بر اشتراک‌های فراوان تکیه شود و از برجسته‌کردن اختلاف‌های جزئی پرهیز گردد. پاتنام (Putnam) یکی دیگر از محققان سرمایه اجتماعی، از فرایندهای بین فردی که اعتماد، تعاون و امداد رسانی و به طور کلی هنجارهای اجتماعی و شبکه روابط را می‌سازند و همکاری و هماهنگی متقابل را تسهیل می‌کنند، در جایگاه سرمایه اجتماعی نام می‌برد؛ زیرا موجب ایجاد ارتباط و همگرایی بهینه اعضای یک اجتماع می‌شود و در نهایت منافع متقابل آنان را تأمین خواهد کرد. حج در جایگاه عبادتی جهان‌شمول از ابعاد فقهی، اجتماعی و عرفانی عمیقی برخوردار است که می‌تواند تأمین‌کننده و تسهیل‌کننده این اهداف و منافع باشد که افزون بر آن دارای ظرفیت‌های گسترده و عمیقی در تقویت ایده امت اسلامی است و می‌توان از این ظرفیت به عنوان منشوری در شناخت و تقویت هویت مذاهب اسلامی یا به عبارت دیگر افزایش سرمایه اجتماعی استفاده کرد. در ادامه می‌کوشیم با استفاده از این فریضه الهی (حج) که نقش بسزایی در هویت اسلامی دارد، در سه عرصه ارتباطی، فقهی و اخلاقی و برجسته‌سازی نقاط مشترک فراوان در مذاهب اسلامی، تحقق وحدت اسلامی را مشاهده نماییم.

۱. همگرایی ارتباطی (تقویت روابط بین مسلمانان)

از راه‌های تقویت وحدت اسلامی در حج، تقویت روابط بین مسلمانان است. در موسم حج، مسلمانان با فرهنگ‌ها و آداب و رسوم مختلف از نقاط مختلف جهان در این کنگره عظیم شرکت می‌کنند و با یکدیگر در ارتباط هستند. ارتباط، یکی از مؤلفه‌های اصلی زندگی اجتماعی است. هدف اصلی از برقراری ارتباط، انتقال

پیام است که به صورت کلامی و غیرکلامی، آشکار یا ضمنی منتقل می شود. ارتباط بهترین راه برای از بین بردن سوء تفاهم ها، تنها راه نشان دادن احساسات به یکدیگر، مسیری برای انتقال اطلاعات و امری ضروری برای رشد و بالندگی و رسیدن به اهداف بلند و مقدس است.

روابط بین مسلمانان در حج از دو بُعد برای رسیدن به وحدت اسلامی مؤثر است:

الف) تعمیق و تقویت مبانی و انگیزه های هویت دینی

جهان اسلام از لحاظ افراط گرایی مذهبی (رادیکالیسم)، به شدت دارای اشکال است. باید اذعان کرد اختلاف و تعدد مذاهب، نخستین چالش واگرایان در راه وحدت مسلمین است. پیدایش جریان های رادیکال و منحرف اسلامی، تفاوت های دیرینه نژادی، منطقه ای و ملی، بی ثباتی فرهنگی، نادیده انگاشتن پیشینه تاریخی کشورهای اسلامی و غلبه فرهنگ غربی بر فرهنگ اسلامی از مهم ترین عوامل واگرایی فرهنگی است (حافظ نیا و زرقانی، ۱۳۹۱: ص ۱۴۴) که درون جهان اسلام دیده می شود.

بی تردید تنها معارف و باورهای دینی تعمیق یافته است که می تواند راهنما و نقش آفرین برای برون رفت از این معضل بزرگ و واگرایی فرهنگی باشد و حج با تقویت هویت دینی در سطح بین الملل اسلامی، تردیدها و ابهام ها را با تعمیق و توسعه روابط میان فرهنگی مسلمانان کاهش می دهد و با ایجاد احساس برادری و همدلی و منافع مشترک، زمینه اتحاد را افزایش می دهد.

افزایش شناخت و آگاهی و تقویت ارزش ها و باورها، تأثیر شگرفی در تقویت هویت دینی دارد؛ آگاهی یافتن بر اینکه چه چیزهایی از نظر دین ارزشمند است و باعث سعادت انسان می شود (انواری، ۱۳۹۰: ص ۶). هویت دینی از یک بعد شامل پابندی افراد به جوهره دین

و ارزش‌های دینی و از سوی دیگر، بیان‌کنندهٔ دلبستگی جمعی و عمومی افراد یک جامعه به شعائر، مناسک و نهادهای دینی است. همان‌طور که بیان شد، یکی از ابعاد عملی مهم هویت دینی، عبارت است از مشارکت و تمایل عملی انسان‌ها به ظواهر، آیین‌ها و مراسم مذهبی (بعد مناسکی). هویت دینی پس از تحکیم ارتباط آدمی با خداوند متعال و پذیرفتن حاکمیت الهی در وجود انسان و جامعه پدید می‌آید و رفتارهای فردی و اجتماعی بر اساس آرمان‌ها و هدف‌های دین شکل می‌گیرد.

افراد هنگام انجام دادن مناسک حج، از توجه به مسائل مادی فاصله می‌گیرند و به امور بنیادین زندگی توجه می‌کنند. گفتگوی امام سجاد (ع) با شبلی، تأثیر حج بر خروج حاجی از غفلت را به خوبی نشان می‌دهد. اعمال و مناسک حج اعم از احرام، طواف، سعی، وقوف و دیگر اعمال آن، همگی انسان را به اندیشه واهی دارند. مناسک حج به زائر نشان می‌دهد همهٔ مسلمانان دارای یک کتاب مقدس، قبله واحد و پیامبر مشترک هستند و خود را عضوی از جامعه اسلامی احساس می‌کند و به این درک می‌رساند که تعصبات نژادی و غیر الهی و افراطی‌گری مذهبی در دین کاربردی ندارد؛ همچنین خدای متعال همواره او را در نظر دارد و باید با یکدیگر روابط و تعامل حسنه داشته باشند.

ب) تقویت سرمایه اجتماعی (تعاون و امداد رسانی)

پیوندها و ارتباط‌های میان افراد دارای منبع با ارزشی است که موجب خلق هنجارها و اعتماد متقابل، تحقق اهداف و به بیان دیگر تقویت سرمایه اجتماعی می‌شود. کاندلند (candland) معتقد استین از طریق ایجاد شبکه‌های اجتماعی، افزایش ارتباط با دیگر هم‌نوعان و گسترش ارزش‌هایی نظیر وظیفه‌شناسی، احترام به دیگران، صداقت و هنجارهای همبستگی، مبنایی برای سرمایه اجتماعی است (candland, 2000, p 361).

ایوانز و همکاران (Evans et al) معتقدند فعالیت‌ها و مناسک دینی با بهبود کنش‌های متقابل افراد در پیوند و اعتماد آنها به یکدیگر تأثیر فراوانی دارد (به نقل از: خادم علیزاده و افسری، ۱۳۹۵: ص ۵۰). از سوی دیگر اعتماد اجتماعی، موجب افزایش سرمایه اجتماعی می‌شود و می‌تواند آن را ارتقا دهد و این مهم در پرتو روابط اجتماعی حاصل می‌شود؛ از این رو می‌توان گفت سرمایه اجتماعی تابع کیفیت و کمیت روابط اجتماعی است.

چنان‌که گفته شد، سرمایه اجتماعی که از روابط اجتماعی حاصل می‌شود و اعتماد اجتماعی را افزایش می‌دهد، بیان ظریفی از وحدت در جهان اسلام است (محمدی و همکاران، ۱۳۹۴: ص ۸). به عبارت دیگر حج مناسب‌ترین فرصت و موقعیت برای تعاون و امداد رسانی و مذاکرات اصولی میان ملت‌هاست و در سایه این ارتباط‌های منطقی و مداوم، انسجام و اعتماد اجتماعی شکل می‌گیرد و می‌توان به مشکلات و کمبودهای کشورهای اسلامی آگاهی پیدا کرد؛ از این رو هر کشوری از مجموعه جهان اسلام، در جایگاه عضوی از بدن و ساختار جهانی مسلمانان در مشکلات دیگر اعضا شریک و سهیم خواهد شد.

۲. همگرایی فقهی (مناسک وحدت بخش)

عالمان اسلام همواره بر اصول ثابت ارزش‌های دینی و مذهبی تأکید داشته‌اند. محمدی عراقی می‌گوید تقریب همان نزدیک شدن به مشترکات مذاهب است و منظور از تقریب فقهی این نیست که شیعه، سنی شود یا سنی، شیعه، بلکه مراد این است که چون مشترکات ما بسیارند، می‌توان در مهم‌ترین مسائل، حتی در مسائل فقهی، همفکری و همیاری نمود (محمدی عراقی، ۱۳۸۷: ص ۱۰۷).

علامه محمدتقی قمی (ره) نیز درباره همگرایی فقهی می‌گوید: «هدف ما اندماج مذاهب فقهی در یکدیگر نیست؛ زیرا اختلاف امری است طبیعی و در این گونه اختلافات، زیانی نبوده، بلکه باعث توسعه فکری و فراهم آمدن تسهیلات و گشایش رحمت الهی خواهد بود» (قمی، ۱۳۸۲: ص ۶۶).

بنابراین تقریب مذاهب اسلامی، نزدیک شدن پیروان مذاهب اسلامی با هدف شناخت مشترکات یکدیگر و توسعه مشترکات به منظور دست‌یابی به برادری دینی بر اساس اصول مسلم و مشترکات اسلامی و نیز معذورنمودن همدیگر در امور مورد اختلاف است (نواب، سلماسی، ۱۳۹۳: ص ۲۳۵).

مقام معظم رهبری نیز بارها بر این نکته تأکید می‌کنند و می‌فرمایند: «امروز دشمن واحدی در مقابل ماست؛ علاوه بر اینکه کتاب واحد، سنت واحد، پیغمبر واحد، قبله واحد، کعبه واحد، حج واحد، عبادات واحد، اصول اعتقادی واحد در جامعه اسلامی است. البته اختلافاتی هم وجود دارد. اختلافات علمی ممکن است بین هر دو نفر عالم باشد. علاوه بر اینها، دشمن واحد در مقابل دنیای اسلام است. مسئله اتحاد بین مسلمانان یک امر جدی است. با این مسئله، باید این طور برخورد شود» (۱۳۷۴/۵/۲۴).

تفرقه در آیات متعدد قرآن کریم، تقبیح می‌شود و به وحدت توصیه می‌گردد و تنها راهکار رسیدن به وحدت، تمسک به دستوره‌های الهی یا همان اسلام است. خداوند می‌فرماید: «وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا» (آل عمران: ۱۰۳) و در جایی دیگر بیان می‌دارد: «وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ تَفَرَّقُوا وَاخْتَلَفُوا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُ وَأُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ» (آل عمران: ۱۰۵). پیامبر اسلام (ص) نیز همواره اصحاب خود از جمله انصار و مهاجران را به برادری و وحدت فرامی‌خواند و در این باره می‌فرمود: «الْجَمَاعَةُ رَحْمَةٌ وَالْفُرْقَةُ عَذَابٌ». با نگاهی به تاریخ می‌توان دریافت بزرگان اسلام نیز کوشیده‌اند وحدت و انسجام اسلامی خدشه‌دار نشود.

مناسک حج دو ویژگی دارد که بر اساس آن به تقویت وحدت اسلامی کمک می نماید: رفتارها و کنش های جمعی و ساختارشکنی.

الف) رفتارها و کنش های جمعی

بی شک اسلام دینی اجتماعی است و افزون بر ارمغان رستگاری برای افراد، برای رستگاری جامعه هم برنامه هایی دارد، بلکه بیشترین اهمیت را برای شئون اجتماعی قائل است. تشریع بسیاری از عبادات از جمله حج، به منظور اهداف اجتماعی است.

حج و مناسک حج، مراسم سالانه ای است که ارزش ها و باورهای مشترک میان پیروان اسلام را گسترش می دهد. این پیوند بین پیروان دین به یکدیگر، موجب وحدت اجتماع مسلمانان می شود و به اهرمی بدل می شود که سبب استحکام و همبستگی اجتماعی است؛ همچنین می تواند در جایگاه عامل کنترل کننده اجتماعی به کاهش یا از بین بردن رفتارهای ناهنجار و کج روی ها کمک کند. در نتیجه امکان کاستن لغزش ها و ناهنجاری ها، در پرتو شکل گیری دلبستگی عاطفی به منابع اجتماعی افزون می شود.

کنش های جمعی و سنخیت و شباهت های رفتاری به واسطه اعمال مشترک در حج فرصتی فراهم می کند تا انسان ها از لاک خود بیرون بیایند و با گره خوردن به جمع از قید و بند فردیت خود خواهانه رها شوند و از آن فاصله بگیرند. این همبستگی تحت باورهای مشترک اتفاق می افتد که از مهم ترین آنها تعاون و همکاری است. پس می توان گفت حج عرصه عمل به آیه شریفه «تَعَاوُنُوا عَلَى الْبِرِّ وَ التَّقْوَىٰ وَلَا تَعَاوُنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَ الْعُدْوَانِ» (مائده: ۲) است. این عمل جمعی، طوری تنظیم شده است و مناسک آن مؤلفه هایی دارد که مسئله تعاون و همکاری را تقویت می کند و موجب احسان و نیکوکاری می شود.

ب) ساختارشکنی

ناآشنایی پیروان هر کدام از مذاهب اسلامی به اسلام یا مبانی فکری و دیدگاه‌های اعتقادی، زمینه‌ساز بسیاری از نفی و طردها و طرح مسائل اختلاف‌انگیز است. این خطر تنها با جستجو و بررسی درباره مبانی اسلام و تعمیق اطلاعات پیروان مذاهب مختلف در این باره از بین خواهد رفت. انجام مناسک حج در سرزمین وحی و مشاهده مشاعره مقدسه، زمینه‌ساز آشنایی حج‌گذار با ریشه‌های تاریخی اسلام و مذاهب اسلامی است و می‌توان ریشه و ساختار فکری و رفتاری مبانی اسلام را در آن جستجو کرد. از نظر اسلام، گاه ساختارشکنی در جوامع لازم است. مسلمانان در حج باتن کردن لباس احرام، از لباس‌هایی که هر کدام نشان از قوم و قبیله، نژاد و کشور، مقام و موقعیت هر فرد است، جدا می‌شوند و حج‌گذار دور از منبت‌های دنیوی، هم‌رنگ و هم‌لباس و هم‌صدا با دیگر انسان‌ها، راه خدا و خدایی شدن را برمی‌گزینند بنابراین اسلام به مسئله ساختارگرایی و ساختارشکنی در جایگاه یک موضوع می‌نگرد تا ارزشی بودن یا ضد ارزشی بودن را تبیین کند و تکلیف مکلفان را در برابر آن بیان کند و مسئولیت آنان را در برابر آن بشناساند. مهم‌ترین کارکردهای حج، تقویت امت اسلامی به عنوان یک موضوع ارزشی است. حج با ساختارشکنی، موجب از بین رفتن تفاوت‌های قومی و نژادی، اجتماعی و فرهنگی، سیاسی و مرزهای جغرافیایی می‌شود و با تکیه بر عناصر مشترک هویتی مسلمانان و تقویت و تعمیق آنها می‌کوشد تا همه مسلمانان را با ملاک هویتی جدیدی در مفهوم متعالی امت واحد اسلامی بایکدیگر منسجم کند.

۳. همگرایی اخلاقی (زمینه‌های اخلاقی وحدت اسلامی)

گفتار و کردار پیامبر (ص) درباره حج، نشان می‌دهد ایشان به تمامی ابعاد حج به‌ویژه بعد اخلاقی توجه ویژه داشته‌اند؛ همچنین افزون بر اهمیت دادن به بعد ارتباطی و فقهی حج و نیز تلاش فراوان برای آموزش مناسک به مسلمانان، از هیچ کوششی در بُعد اخلاقی

دریغ نورزیدند. آن حضرت خود عامل به فضایل اخلاقی بودند و در لحظه به لحظه زندگی بابرکتشان به ویژه در طول سفر حج، از سالکان این سفر معنوی می خواستند به فضایل اخلاقی اهتمام ورزند و به آن پایبند باشند و از هر چیزی که جزء رذایل اخلاقی محسوب می گردد، پرهیز کند. رعایت امور اخلاقی همچون اخلاص در عمل و پرهیز از ریا، برخورد شایسته با زبردستان و رعایت حقوق آنان، حفظ و ادای امانت، پرهیز از سنت های جاهلی (مانند تعصب های نابجا، اعمال بغض و کینه توزی)، حفظ وحدت، اخوت و همدلی و همیاری مؤمنان با یکدیگر از جمله توصیه های ایشان در جریان «حجة الوداع» در صحرای عرفات است. درحقیقت هر کدام از مناسک و اعمال حج گامی برای آموختن و آزمودن انسان بر اساس مبانی اخلاقی است که زمینه ساز وحدت اسلامی در این مسیر می باشد. زمینه های اخلاقی بین مسلمانان در حج از دو بُعد برای رسیدن به وحدت اسلامی مؤثر است: تقویت باورها و ارزش های مشترک و افزایش همدلی و شکوفایی اخلاقی.

الف) تقویت باورها و ارزش های مشترک

پل تیلیخ (paul Tillich) (۱۹۶۵ - ۱۸۸۶ م) از متکلمان مشهور آلمان و از بنیان گذاران الهیات معاصر پروتستان، معتقد است: «بحران هویت زمانی رخ می دهد که افراد یک جامعه ملی و دینی از فرهنگ خویش فاصله بگیرند و حدود مرز واقعی خود و جایگاه خود را از دست بدهند» (به نقل از: صادق زاده، ۱۳۹۵: ص ۱۲۲). دشمنان اسلام به دنبال تضعیف عناصر ارزشی هویت فرهنگی مسلمانان هستند که ریشه در ارزش های دینی دارند؛ از این رو باید برای رشد و تقویت فرهنگ اصیل اسلامی از تمام ظرفیت های موجود در دین اسلام به ویژه استعداد و قابلیت مناسک حج به درستی برای تقویت و اشاعه هویت و باورها و ارزش های فرهنگ اسلامی تلاش کرد؛ چراکه در حج عناصر هویتی مشترک بین گروه های مسلمانان بروز و ظهور دارند. انجام مناسک به طور صحیح می تواند اسلام و مسلمانان

را در یک جایگاه رفیع بین‌المللی قرار دهد و باعث تقویت هویت فرهنگی اسلامی شود. مسلمانان که از اقصای نقاط جهان با ملیت و مذاهب مختلف گرد هم می‌آیند، می‌توانند سفیر اسلام و مذاهب خود در سرزمینشان باشند و باعث نشر و گسترش اسلام حقیقی گردند؛ برای مثال در تعالیم و دستورهای حج، کشتن حشرات و جانوران موزی که روی بدن حاجی در حال احرام قرار گرفته‌اند، جایز نیست و برای آن كفاره در نظر گرفته شده است؛ این مسئله بیان‌کننده آن است که اسلام افزون بر صلح و امنیت انسان‌ها، به حقوق حیوانات نیز توجه دارد. دقت و تأمل در این موارد که نظایر آن فراوان است، انسان را درباره دین و فرهنگ برگرفته شده از آن قدردان و شاکر می‌کند و باعث می‌شود مسلمانان با فخر و مباهات در برابر نشر و ترویج و گسترش این آموزه‌های الهی و آسمانی اقدام کنند و در سایه وحدت و یکدلی، اسباب تقویت هویت فرهنگی و دینی خود را فراهم آورند.

ب) افزایش همدلی و شکوفایی اخلاقی

دورکیم (Durkheim) با توصیفی که از جامعه اخلاقی دارد و اهمیتی که به رعایت اصول اخلاقی در جامعه می‌دهد، اعتماد را زاینده رعایت اخلاقیات در جامعه می‌داند (میزتال، ۱۳۸۰: ص ۶۱). به عبارت دیگر اخلاق، هنجارها و ارزش‌های مشترك عاملی قوی در ایجاد اعتماد اجتماعی و افزایش همدلی میان آنان است.

تأکید بزرگان دین در رعایت اخلاقیات و مردم‌داری نیز همین نتیجه را تأیید می‌کند. بی‌تردید درک موسم حج و حضور در میقات و دیگر مشاعر مشرفه و حالت ارزشمند محرم‌شدن و انجام طواف و غیره، از بهترین فرصت‌ها برای کسب فضایل اخلاقی است (شفیعی، ۱۳۸۳: ص ۴۳)؛ برای نمونه می‌بینیم پیامبر گرامی اسلام (ص) پس از بازگشت از حجة الوداع در سرزمین غدیر خم، خطاب به مردم این‌گونه فرمودند: «ای مردم، با دین و فقه کامل حج بگذارید و از مشاهده این سفر برنگردید مگر با توبه و کنده شدن از گناه». امام باقر

(ع) در این باره می‌گوید: «توجه نمی‌شود به کسی که قصد خانه حق کرده، درحالی که در او سه خصلت نیست: ورعی که او را از معاصی و گناهان بازدارد، حلمی که او را بر غضبش چیره سازد و رفتار خوش با کسانی که هم سفر او هستند». این روایات بر رعایت و تکامل بیشتر اخلاق و آداب انسانی در این سفر معنوی تأکید دارد.

بنابراین در این سفر نباید از آموزه‌های دینی و محتوای احکام دینی که تأکید بر رعایت اخلاق دارد، غافل شد؛ در این صورت شاهد افزایش همدلی، شادابی و اعتماد متقابل در روابط اجتماعی خواهیم بود.

نتیجه

همان‌گونه که اشاره شد، هویت موجب شناسایی و تمایز پیروان یک دین و مذهب از پیروان دین دیگر می‌شود و از سوی دیگر آنها را به هم پیوند می‌دهد. هویت دینی در چهار بعد اعتقادی، مناسکی و تعهدی و تعلقی بررسی شد. آنچه اسلام و مذاهب آن را از جوامع دیگر دینی تمایز می‌دهد، احساس تعهد و مسئولیت در قبال ارزش‌ها و باورهای آن مکتب است. بزرگان و صاحب نظران، تعهد را سنگ بنای هویت دینی می‌دانند دین الهی، با ارزش قائل شدن برای انسان‌ها، دیدگاه روشنی را برای آنان تبیین می‌نماید و آن هدفمند کردن خلقت، زندگی و تکامل است که این مهم در حج با نزدیک شدن به پروردگار و دریافت آموزه‌های اصیل فرهنگ اسلامی و تقوا و عمل صالح به ظهور می‌رسد.

نتایج به روشنی گواه است که پیامبر (ص) و ائمه معصومین (ع) و سلف صالح از صحابه و تابعین از این موسم به نفع اسلام و مسلمانان بهره می‌گرفتند و اساس هویت یابی اسلام و مذاهب در این موسم بسته شده است. همان‌طور که اشاره شد، کارها و پیمان‌ها و سخنرانی‌ها، خطبه‌های طرح شده در مراسم باشکوه حج در زمان پیامبر (ص) و ائمه معصومین (ع) تأییدکننده این مطلب است.

روشن است که اختلاف‌های کلامی و مذهبی بر جهان اسلام می‌گذرد. از روزگاران کهن این شیوه و سُنّت و سیره «سیاست» بوده است که به کورهٔ اختلاف‌هایی از جمله اختلاف‌های مذهبی می‌دمد و همواره یکدیگر را «مشرک»، «بدعت‌گذار»، «کژاندیش» می‌نامیم و این جنگ‌های سیاه و خونریزی‌های شرم‌آور ابناء امت اسلامی که در صفحات تاریخ ثبت است، شاهی روشن بر این مدعاست. به یقین و به شهادت تاریخ، مسلمانان در دوره خلفای راشدین و نیز دوران ۲۵۰ ساله ائمه شیعه (ع) نه تنها بدین‌گونه نبوده‌اند، بلکه برعکس بسیار به هم نزدیک بودند و با وجود اختلاف‌نظرها و تفاوت دیدگاه‌ها و مذاهب مختلف، به هم با دیده اعضای یک خانواده و امت واحد می‌نگریسته‌اند. به درستی که مناسک حج نمونه عملی از عمل به «کتاب» و «سیره» و «سُنّت» داعیه نخست پیامبر اسلام (ص) است که می‌تواند درصدد علاج پدیده اختلاف آن را به ساحل امن (تقریب) رهنمون سازد.

امروزه که دشمنان اسلام به بهانه‌های مختلف در تلاش برای وارونه نشان دادن چهره اسلام و ارائه و ترسیم چهره خشنی از مسلمانی به بهانه برگشت به اسلام اصیل و سلب هویت مسلمانان است، ترویج دیدگاه «احیای هویت اسلامی» هویتی که مهم‌ترین ارکان آن عقلانیت، خردورزی، تعامل و انعطاف‌پذیری است به جای افراطی‌گری اسلامی، حج می‌تواند آغازکننده مسیر حل بحران هویت در جهان اسلام باشد.

به این منظور برای مقابله با دسیسه‌های دشمنان اسلام و ترسیم هویت اسلامی یا جوامع اسلامی، حج مهم‌ترین و برجسته‌ترین مکان برای شناخت یکدیگر است. امام صادق (ع) در این باره می‌فرماید: «خداوند در مکه و حج، اجتماع مسلمانان را از مشرق و مغرب قرار داد تا یکدیگر را بشناسند»؛ بر این اساس حج، بیان‌کنندهٔ اتحاد و انفاق، انضباط و انسجام و یکپارچگی مسلمانان جهان است و عامل مبارزه با تعصبات ملی

و نژادپرستی است و هر ملیت و مذهبی با یکدیگر تماس پیدا می کنند و در جریان اوضاع سیاسی و اجتماعی جهان قرار می گیرند و از دیدگاه های صاحب نظران و خبرگان دینی درباره اوضاع جاری و آینده آگاه می شوند. درواقع حج محلی برای از بین رفتن روح ناسیونالیستی و قومیت گرایی و انترناسیونالیسم اسلامی است و به خوبی در این اجتماع می توان زنجیرهای اسارت و استعمار، سانسور و خفقان را شکست داد. شاید به همین دلیل در ادوار مختلف که حاکمان جبار همچون بنی امیه و بنی عباس بر سرزمین های اسلامی حکومت می کردند، هرگونه تماس میان اقشار مسلمانان را زیر نظر می گرفتند تا هر حرکت آزادی بخش را سرکوب کنند؛ زیرا فرارسیدن موسم حج دریچه ای بود به سوی آزادی و تماس قشرهای جامعه بزرگ با یکدیگر و طرح مسائل مختلف دینی و سیاسی. بر همین اساس امیرمؤمنان علی (ع) هنگامی که فلسفه فرائض و عبادات را بر می شمرد، درباره حج فرمودند: «الحج تقویه للدين: خداوند مراسم حج را برای تقویت آیین اسلام تشریع کرد» (حکمت ۲۴۴).

در این مراسم الهی با کنار رفتن تفاخرها و امتیازهای موهوم، احساس برادری و وحدت در افراد ایجاد می شود؛ از این رو همه خود را در یک صف و در یک جهت و گرد یک محور می یابند و شیرینی و هماهنگی و هم آوایی ملت و امت محمد (ص) در اینجا احساس می شود؛ همچنین بیگانگی های مسلمانان به یکدیگر تبدیل به یگانگی و توطئه ها و تفرقه چون برف آب می شود و آنچه باقی می ماند، کوه باصلابت امت اسلام است. در اینجا که هوای نفسانی تا حدود زیادی سرکوب می شود و شیاطین در غل و زنجیر هستند، مسلمانان می توانند راحت تر به هم نزدیک شوند و بی تفاوتی و خودبینی را کنار گذارند و خود را در غم و رنج یکدیگر سهیم بدانند و برای حل مشکلات و معضلات اجتماعی چاره ای بیندیشند.

در نهایت باید گفت حج ریسمان همدلی مسلمانان و بهترین و مؤثرترین مکان برای ترسیم هویت اسلام و مذاهب اسلامی است و مسلمانان باید برای مقابله با دسیسه‌های دشمنان اسلام بر اساس سه محور زیر حرکت نمایند:

۱. پیروان فرقه‌ها و مذاهب اصلی اسلامی با شرکت عالمانه در کنگره عظیم حج بر اساس اشتراک‌های فراوان عقیدتی و فقهی موجود، اختلاف‌های میان خود را درک کنند و دست از تکفیر یا بی‌احترامی به یکدیگر بردارند؛ همچنین از این ظرفیت عظیم برای شناخت و شناساندن مذاهب اسلامی خویش تلاش کنند.

۲. مسلمانان برای شناخت و حراست از مقدسات و هویت اسلامی خویش و ارتقا و تقویت جهان اسلام با شرکت در اجتماعات مسلمانان همانند نماز جماعت، تلاوت قرآن و دیگر مراسم و آیین‌های مذهبی در ایام حج تلاش نمایند با مغرضان و معاندانی که به نام مذهب و مسائل مذهبی، تفرقه را میان مسلمانان ترویج می‌کنند، مقابله نمایند.

۳. برای نزدیک شدن و ایجاد وحدت، برادری، همدلی و تقریب مذاهب اسلامی مسلمانان در فرق و مذاهب مختلف و با ملیت‌های گوناگون بر اساس آموزه‌ها و کاردکرد حج باید برای خود يك هویت کلی و مشترک به نام «مسلمان» را به رسمیت بشناسند و همه دارایی‌های معنوی و مادی خود را در قالب «جهان اسلام» تعریف کنند.

کتاب‌نامه

. صالحی (۱۳۸۷ ش)؛ «نقش حج در تقریب مذاهب اسلامی از دید امام خمینی (قدس سره)»؛

میقات حج، ش ۳۰.

احمدپور، محمود و علی شائمی (۱۳۷۸ ش)؛ «رابطه تعهد و وجدان کاری با تعهد سازمانی»؛ توسعه

مدیریت، ش ۱۱ و ۱۲.

- انواری، محمدرضا (۱۳۹۰ ش)؛ «نقش رسانه در تبیین هویت دینی»؛ فرهنگ پژوهش، ش ۸.
- جرالد، سی. براونر (۱۳۸۴ ش)؛ آینده ادیان؛ ترجمه: احمدرضا جلیلی؛ قم: دانشگاه ادیان و مذاهب.
- چیت ساز قمی، محمد جواد (۱۳۸۳ ش)؛ «هویت دینی جوانان در ایران»؛ در: مبانی نظری هویت و بحران هویت؛ چ اول، تهران: پژوهشکده علوم انسانی و اجتماعی جهاد دانشگاهی.
- حاجیان، ابراهیم (۱۳۷۹ ش)؛ «بررسی رابطه بین هویت ملی و هویت مذهبی در بین اقوام ایرانی»؛ پژوهش های جامعه شناختی، س ۴، ش ۴.
- حافظ نیا، محمدرضا و سیدهادی زرقانی (۱۳۹۱ ش)؛ «چالش های ژئوپلیتیکی همگرایی در جهان اسلام»؛ پژوهش های جغرافیای انسانی، ش ۸۰.
- حیدری، مجتبی (۱۳۹۷ ش)؛ «حج عامل هویت یابی مسلمانان و جامعه اسلامی»؛ میقات حج، دوره ۲۷، ش ۱۰۵.
- خادم علیزاده، امیر و علی افسری (۱۳۹۵ ش)؛ «تأثیر آموزه های اعتقادی و اخلاقی اسلام بر سرمایه اجتماعی مسلمانان جهان (با تأکید بر شاخص اعتماد تعمیم یافته)»؛ پژوهش های رشد و توسعه اقتصادی، س ۶، ش ۲۳.
- شفیعی، حسین (۱۳۸۳ ش)؛ «نمودهایی از توصیه ها و کارکردهای اخلاقی پیامبر (ص) در حج»؛ میقات حج، س ۱۴، ش ۵۶.
- صادق زاده، هادی (۱۳۹۵ ش)؛ «کارکردهای دیپلماسی فرهنگی حج در تقویت هویت فرهنگی مسلمانان»؛ میقات حج، دوره ۲۵، ش ۹۸.
- قمی، محمدتقی (۱۳۸۲ ش)؛ منادیان تقریب؛ [بی جا]: دفتر نمایندگی مقام معظم رهبری در امور اهل سنت سیستان و بلوچستان.
- قنبری برزبان، علی و رضا همتی (۱۳۹۴ ش)؛ «هویت دینی در جامعه ایرانی: مرور نظام مند مطالعات انجام شده (۱۳۸۰ - ۱۳۹۲)»؛ جامعه شناسی کاربردی، س ۲۶، ش ۵۹.
- کوهن، آنتونی بل (۱۳۹۰ ش)؛ سرشت نمادین اجتماع؛ مترجم: عبدالله گیویان؛ تهران: دانشگاه صداوسیما جمهوری اسلامی ایران.

محمدی، محسن، نورالله کریمیان و حسن رضایی (۱۳۹۴ ش)؛ «ظرفیت‌های درونی اسلام در تقویت همبستگی مذاهب اسلامی با تمرکز بر نقش حج در جهان اسلام»؛ اسلام و مطالعات اجتماعی، س ۳، ش ۱۰.

میزتال، باربارا (۱۳۸۰ ش)؛ «بررسی مفهوم اعتماد در میان جامعه‌شناسان کلاسیک»؛ نمایه پژوهش، س ۵، ش ۱۸.

نواب، ابوالحسن و مجید شاکر سلماسی (۱۳۹۳ ش)؛ «ظرفیت‌ها و چالش‌های تقریب مذاهب اسلامی در لبنان»؛ فصلنامه شیعه‌شناسی، س ۱۲، ش ۴۷.

ورعی، سیدجواد (۱۳۸۰ ش)؛ «پیامبر خدا (ص) و فرصت طلایی حج»؛ میقات حج، ش ۳۷.

Candland, J. (2000). "Religion and Community Development in Southern Asia". Kluwer Academic publishers, 33, 355-374

Furrow, J.L. King, P.E. & White, K. (2004) "Religion and Positive Youth Development: Identity, Meaning, and Prosocial Concerns". Applied Developmental Science, No. 8, p 17-26

King, P.E. & Boyatzis, C.J. (2004) "Exploring Adolescent Spiritual and Religious Development: Current and Future Theoretical and Empirical Perspectives". Applied Developmental Science, No. 8, P 2-6.

laner, Eric M. (2001). Trust as a Moral Value, University of Maryland-College Park.

Seol, K.O. (2010) Religious identity as mediator between religious socialization from parents, Peers and mentors and psychological well-being and adjustment among Korean American adolescents of the University of Minesota. Phd Thesis.

References

- Ahmadpour, Mahmoud and Ali Shaemi. 1378 Sh. "Rābiṭih-yi ta'ahhud va vijdān-i kārī bā ta'ahhud-i sāzmānī." *Tawsi'ih-yi mudīriyat*, no. 11-12: 25-28.
- Anvari, Mohammad Reza. 1390 Sh. "Naqsh-i rasānih dar tabyīn-i huviyat-i dīnī." *Farhang-i pazhūhish* 3, no. 8: 1-28.

- Brauer, Jerald. 1384 Sh. *Āyandih-yi adyān*. Translated by Ahmadreza Jalili. Qom: University of Religions and Denominations.
- Candland, Christopher. 2000. "Faith as social capital: Religion and community development in Southern Asia." In *Social Capital as a Policy Resource*, pp. 129-148. Boston, MA: Springer US.
- Chitsaz Ghomi, Mohammad Javad. 1383 Sh. "Huviyat-i dīnī-yi javānān dar Iran." In *Mabānī-yi naẓarī-yi huviyat va buhrān-i huviyat*. Tehran: Research Institute of Human and Social Sciences, Academic Center for Education, Culture and Research.
- Cohen, Anthony. 1390 Sh. *Sirisht-i namādīn-i ijtimā'*. Translated by Abdollah Givian. Tehran: College of Islamic Republic of Iran Broadcasting.
- Furrow, James L., Pamela Ebstye King, and Krystal White. 2004. "Religion and positive youth development: Identity, meaning, and prosocial concerns." *Applied developmental science* 8, no. 1: 17-26.
- Ghanbari Barzian, Ali and Reza Hemmati. 2015. "Religious Identity in Iranian Society: A Systematic Review of Previous Studies (2001-2013)." *Journal of applied sociology* 26, no. 59: 117-38.
- Ghomi, Mohammad Taghi. 1382 Sh. *Munādiyān-i taqrīb*. N.p.: Representative Office of the Supreme Leader in the Affairs of Sunni Muslims in Sistan and Baluchestan.
- Hafeznia, Mohammad Reza and Seyed Hadi Zarghani. 1391 Sh. "Chālīsh-hāyi ji'upulītīkī-yi hamgīrāyī dar jahān-i Islam." *Pazhūhish-hāyi jughrāfiyāyi insānī* 44, no. 80: 139-54.
- Hajiani, Ebrahim and Sara Fuladi Sepehr. 1379 Sh. "Barrasī-yi rābiṭih-yi bayn-i huviyat-i millī va huviyat-i mazhabī dar bayn-i aqvām-i Irānī." *Pazhūhish-hāyi jāmi'ihshinākhtī* 4, no. 4: 33-54.
- Heidari, Mojtaba. 1397 Sh. "Ḥajj 'āmil-i huviyat-yābī-yi Musalmānān va jāmi'ih-yi Islāmī." *Miqāt-i ḥajj* 27, no. 105: 127-40.
- Khadem Alizadeh, Amir and Ali Afsari. 2016. "The Impact of Doctrinal And Ethical Teachings of Islam on Social Capital of Muslims of The World (With Emphasis on Generalized Trust)." *Economic growth and development research* 6, no. 23: 45-58.
- King, Pamela Ebstye, and Chris J. Boyatzis. 2004. "Exploring adolescent spiritual and religious development: Current and future theoretical and empirical perspectives." *Applied Developmental Science* 8, no. 1: 2-6.
- Laner, Eric M. 2001. *Trust as a Moral Value*. College Park, MD: University of Maryland.

- Misztal, Barbara. 1380 Sh. "Barrasī-yi mafhūm-i i' timād dar miyān-i jāmi'ihshināsān-i kilāsīk."
Translated by Nasseroddin Ghorab. *Namāyih-yi pazhūhish* 5, no. 18: 55-69.
- Mohammadi, Mohsen, Nurollah Karimian and Hassan Rezaei. 2015. "Islam's Intrinsic Capacities for Improving Unity: The Function Hajj Plays in the Unity of Islamic World."
Islam and social studies 3, no. 10: 2-26.
- Navvab, Abolhasan and Majid Shaker Salmasi. 1393 Sh. "Zarfiyat-hā va chālīsh-hāyi taqrīb-i mazāhib-i Islāmī dar Lubnān." *Shi'ihshināsī* 12, no. 47: 233-57.
- Sadeghzadeh, Hadi. 1395 Sh. "Kārkard-hāyi dīplumāsī farhangī-yi hajj dar taqviyat-i huviyat-i farhangī-yi Musalmānān." *Mīqāt-i hajj* 25, no. 98: 118-49.
- Salehi, Nadeali. 1387 Sh. "Naqsh-i hajj dar taqrīb-i mazāhib-i Islāmī az dīd-i Imam Khomeini." *Mīqāt-i hajj*, no. 30: 194-215.
- Seol, Kyoung Ok. 2010. "Religious identity as mediator between religious socialization from parents, Peers and mentors and psychological well-being and adjustment among Korean American adolescents of the University of Minnesota." PhD diss. University of Minnesota.
- Shafiei, Hossein. 1383 Sh. "Nimūd-hāyī az tawṣīyih-hā va kārkard-hāyi akhlāqī-yi payāmbār dar hajj." *Mīqāt-i hajj* 14, no. 56: 36-51.
- Varaee, Seyed Javad. 1380 Sh. "Payāmbār-i khudā va furṣat-i ṭalāyī-yi hajj." *Mīqāt-i hajj*, no. 37.